

ПОКЛОНЕНИЕТО ПРЕД МОЩИТЕ НА СВ. ПЕТКА И СВ. ФИЛОТЕЯ (ОЩЕ ЗА ПОХВАЛИТЕ НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И ЙОАСАФ БДИНСКИ)

Пламен КАРАИЛИЕВ (Раднево),
Анета НИКОЛОВА (Велико Търново)

За панегиричната проза на Евтимий Търновски и Йоасаф Бдински е писано много. В настоящата работа ние ще се ограничим върху богослужебния ритуал за почитане на мощите на светци, доколкото той е отразен в тази проза и се отразява върху нея. Макар и с известна условност, този ритуал би могъл да се реконструира по свидетелствата, които се откриват в *Пространно житие на св. Петка Търновска* (ЖсвП), *Житие на преп. Филотея* (ПЖсвФ)¹ от Патриарх Евтимий и *Похвално слово за преп. Филотея* от Йоасаф Бдински (ПслФ)².

В тези текстове се разграничават две действени сцени в поклонението пред мощите – *сретение* и *провождение*, като се очертават контурите на църковния ритуал. Върху проблема се спира Н. Драгова в своята статията за жанровата трансформация на житието на света Петка през XVI–XVIII в.³ Тя отбелязва, че ритуалът за празника на светицата е съсредоточен основно около ковчега с мощите ѝ.

Трябва да напомним, че имаме достатъчно известия от онова време в подкрепа на твърдението, че мощите на популярни и обичани светци и светици са оставяни в най-сакралното място на храма – олтара. Вероятно е именно за внасяне мощите на св. Петка в „светая светих“ да пише и Патриарх Евтимий (ПЖсвП, 200), като последно действие по случай празника ѝ. Аналогично е и описаното от Йоасаф Бдински в Похвалното слово за Филотея (455). На това ще се спрем по-подробно по-нататък в тази работа.

Според данните в изследваните текстове можем да разграничим четири поредни, логически свързани акта в сцената *сретение*.

Първият акт е поклонението на патриарха пред мощите, предадено с думите на Евтимий: *нѣ нынѣ тако скрочише многоцѣнноѣ те зрѣ и тако одоушевлениѣ твоѣ шт оусрьдѣа глаголю* (ЖсвП, 73); следват обичайната

възхвалява и облажавания. Можем да предположим, че мощите на светицата в този момент са ситуирани зад олтарната преграда. Вероятността там да е присъствал и царят е малка. За отражение на неговото поклонение в Житието би могъл да се приеме пасажът непосредствено след облажаванията: *Тебѣ царіи чѣстнѣ оубо шпрѣташе, любвѣнѣ же обловызаюють и рѣкы слъзѣмь о вставлени грѣховнѣмь проливаюють* (ЖсвП, 74). Това е вторият съпътстващ акт в сцената *сретение*. Той е започвал вероятно след тържественото изнасяне на ковчега с мощите пред олтара. Преклонението на царя пред мощите на светицата е и като отглас от времето на първото посрещане на мощите в столичния град и целенасочено утвърждаване на историзъм в съзнанието на средновековния слушател. В тази връзка поставяме и възхвалата на светицата в следващия пасаж от житието, където се призовава застъпничеството ѝ за опазване на града и царството (ПЖсвП, 74).

Логически след поклонението на царя следва актът с поклонението на царицата и царското семейство: *тебѣ съвврѣ цариць об'стѣпѣють и твои рацѣ съ благоговѣніемь прѣдстоѣть* (ЖсвП, 74), а след това и останалият народ се покланя пред мощите на светицата.

Може да се предположи, че след приключване на сцената *сретение* архиереи и свещеници внасят ковчега с мощите в „светая светих“ и това е началото на *провождение*-то. Физически ритуалното действие е кратко. Паралел с внасянето на мощите в олтара може да се търси в разказа за възнасяне на светицата в небесните селения от Житието на св. Петка (ПЖсвП, 75).

Тържествените ритуални действия, церемонията около внасянето и изнасянето на мощите напомнят донякъде и за входа със светите дарове (тялото и кръвта Христови), извършван при св. Литургия. За времето, когато е ставало поклонението пред мощите на светците в денонощния цикъл на църковните служби, като че ли нямаме запазени сведения в житията. Единствено в *Пространно житие на Йоаким Осоговски* е споменато, че поклонението е ставало по време на всенощното бдение. Уместно е да припомним, че това сведение се отнася за монашеска обител.

Текстът, който отразява същия ритуал в *Похвално слово за Филотея* от Йоасаф Бдински, е кратък, но има достатъчно информация относно четирите акта в *сретение*: „Затова справедливо на тебе усърдно се покланят благоговейно царе, и князе и всеки от свещените чиновове“ (ПслФ, 205). Няма съмнение, че макар и кратък, този текст ни дава основание да разграничим съставните части на *сретение*-то, което повтаря рамките на църковния ритуал, отразен от Патриарх Евтимий. Извън този модел не излиза и сцената *провождение*: „ние виждаме как тържествено те внасят свещеническите ръце отвъд завесата, в непристъпната Светая Светих“ (ПслФ, 205). И тук, както и в житието на св. Петка, откриваме

паралел на внасянето на мощите в олтара с разказа за възнесението на светицата в небесните селения: „със застанали пред тебе архiereи и с дароносни ангели сега ти шестваш по земята“ (ПслФ, 455).

Реконструкцията на ритуала за поклонението пред светите мощи на двете популярните светици, която се опитахме да направим, разбира се, не изчерпва напълно възможностите, предоставени от изворите. Това е по-скоро едно очертаване на проблема.

Тук бихме искали обаче по-подробно да се спрем на художествените функции на някои от литургичните елементи, вплетени в словесната тъкан на двете похвали от житията на Евтимий и паралела у Йоасаф Бдински. Още повече че те дават възможност за наблюдение върху текстове, създадени във възможно най-близки условия и, в частност за Филотея, върху един и същ обект.

Както е известно, *житието* е само един елемент от т.нар. композиция *служба*, която включва литургични текстове от вечернята до утрешната. Големият познавач на тези текстове в старобългарската литература Ст. Кожухаров отделя една от службите за св. Петка Епиватска (Търновска) като вероятна Евтимиева. Разглеждането на похвалата от Евтимиевото *Пространно житие на св. Петка* в контекста на тази служба би ни дало една по-цялостна представа за о-словесяването на литургичните действия, свързани с поклонението пред мощите на светицата.

Вниманието ни е насочено от Евтимиевата антитеза тогдa—нынa в сцената *срeтение* от *Пространно житие на св. Петка*. Разкрива се паралелизъм на двете последователно описани действия — литийното шествие при донасяне на раклата с мощите в града и посрещането и полагаането ѝ в царската църква, от една страна, и повтарящото се на всеки празник (отбелязано от Н. Драгова) срeтение на светицата, снизхождението ѝ при богомолците⁴. Този паралел ни накарa да потърсим функциите на литийното шествие в богослужебното последование и оттам — отражението му в художествения текст.

Въвежданият от Евтимий нов Йерусалимски типик предвижда в празник, съответно в дни с всенощно бдение (на велика вечерня), да се извършват *литуии*⁵, което е запазено и до днес в празнична служба на вечернята. Независимо от кой вид са, литиите изразяват излизането на църквата във външния мир, свързано и с всенародния и вселенския характер на литийните молитви⁶. Пеенето на стихирите на определен светец (или според конкретен празник) се свързва с това, че небесният застъпник се мисли духовно съприсъстващ заедно с вярващите и участващ в тяхната служба⁷. Така например ежедневните литии на вечернята в храма „Възкресение“ („Αναστάσις“) на Гроба Господен в Йерусалим са включ-

вали лития в края на всяка вечерня и на възкресна и празнична утрень⁸. Литийното излизане от основния храм е свързано с обхождане на свети места в непосредствена близост — пред и зад кръста на Голгота — като възпоменание за събитията, с които тези места са свързани, като едно непрестанно съпреживяване на историята на Христовите страсти, смърт и възкресение⁹. От светогробската литургическа практика се развива тази от манастирски тип, която има за прототип богослужението на лаврата „Св. Сава“¹⁰. Тук литията до светите места в рамките на манастира (първоначалната „богозданна“ църква на манастира, храма „Св. Иоан Предтеча“ и гроба на св. Сава)¹¹ отново „връща историята“ и търси съучастието на основателя на манастира в службите на монасите, цели да изпроси неговото застъпничество като имащ дръзновение пред Бога. Постоянни елементи на литията във всички случаи са стихирите на празника (на светеца), ектенията *Спаси, Боже, люди Твоя* и главопреклонната молитва *Владыко Многомилостиве*. Молитвите за спасение и за застъпничество са основен елемент и при литийните шествия с кръстове и светилници от константинополски тип. Така очертаната картина ясно показва функцията на молитвените ходове (литии) като част от богослужението, независимо от различията в литургическите практики.

Разпространението на новия Йерусалимски типик в средновековна България, свързано с името на Патриарх Евтимий, ни насочва към практики от манастирски, саваитски тип. Интересен е фактът, че именно за търновската (вероятно Евтимиева) служба на св. Петка¹² се отбелязва отсъствието на литийни стихирите¹³, въпреки че, според Ст. Кожухаров, великата вечерня и останалите елементи на литийната част са отразени¹⁴. Може да се допусне отсъствие на литийен ход въобще. В такъв случай трудно може да бъде определен и моментът на внасяне на раклата с мощите в наоса на църквата, визиран, според Н. Драгова, в елемента *сретение*. Обаче литията има много важна художествена функция в похвалата от Евтимий в неговото *Пространно житие на св. Петка*. Ако се върнем към паралелизма на *сретение*-то на светицата на нейния празник, от една страна, и на мощите ѝ в града, от друга, ще видим, че независимо от изключването на литийните стихирите от службата (за което може да има много причини), „литийното“ връщане и възпроизвеждане на минали събития се търси съзнателно. Вместо да насочва към паметно свято място със същински литийен ход, Евтимий кара слушателите да участват в едно „обхождане“ във времето, не в пространството, изхождане от храма като своеобразно излизане от конкретното и влизане в застиналото литургийно време. Постига се същото съотнасяне на моментното настояще на поклонението пред мощите с толкова конкретното историческо минало на донасянето им в едно литургическо вечно, повтарящо се настояще. Изгражда се специфично „художествено“ време на средновековния текст с издигане над момента на произнасяне на словото, с

тържественост и мистичност на преживяването по време на службата. А библейското принасяне на дарове, риторично унищожено с недостойнството на всичко земно — *Нъ которыхъ достоинъ принесе тебѣ ... даръ? Бывши въ ты всѣхъ земляныхъ даровъ, се издига до словесния дар на похвалата и облажаването.*

В опозиция с посрещането на светицата и обявяването на нейните благодеяния — *таже к срътвенію твоею чьстнаго тѣлесе... , е изградена сцената *провождение* — и доухъ твоюемъ, таже къ провожденію, съштслемъ (ПЖсвП, 75).* Рисуваната картина на наградата на небесата, на която ще се наслади светицата, може да се съотнесе, както се отбелязва от някои изследователи, с тържествено изнасяне на раклата с мощите. По-нататък в словото си обаче Евтимий натрупва още един паралел: *лицемъ къ лицу чистѣ съвѣдоуеши емоу (Христу — б.м., А.Н.) ...милостивнѣ и нас назираи съ выше и моли се во... застоупи... священными си ходатаиствы... огради... ходатаиствоуи неподатаиствнѣ... (ПЖсвП, 76—77).* Така изпращането се свързва със застъпничеството и ходатайстването и се излива в молитва към светицата, с която завършва по канон всяко житие. С тази молитва като че ли завършва и мисленият литиен ход на слушателите към мощите на светицата и изпросването на нейното съучастие и ходатайстване — за смирение мира и благочыстиваго цара нашего невѣдна и ненавѣтна, за стадо его, за дълготъ царствію и дъни мирны тому, за всички, дошли в храма на светицата, за стадо начелствоующіхъ, за да изведат връченото им стадо на небесните пасища и да го въведат в небесната ограда, та да се насладят всички на вечните блага по благодатта и човеколюбието Божие... Така пътят на светицата нагоре къ небесные сѣни, къ скѣтлость светыхъ... въ покои праведныхъ намира свое търсено повторение в пътя, по който царят и архипастирите да водят своето стадо, подкрепяни с нейната сила, дадена ѝ от Спаса Христа. И се постига единение на небесната и земната църква в мистичното им съприсъствие при едно и също действие и в пътя, по който те вървят. Същевременно по структура тази молитва повтаря до голяма степен *литийната ектения*¹⁵. Общото въстъпително прошение на тази ектения представя светците като ходатаи пред Бога, като към молитва се призовава цялата църква — и тържествуващата — с подробно назоваване на ликовете на светците — Богородица, ангелите, Предтечата, апостолите, светителите, мъчениците, преподобните, праведните¹⁶, и сред тях храмовия светец¹⁷. Небесната тържествуваща църква Евтимий вече е представил при посрещането на светицата в небесните селения — *небесніи ликове ѿ пророцьскыхъ, апостольскыхъ, прѣподобныхъ съсловіа (ПЖсвП, 75).* След такова прошение към небесната църква¹⁸ в литията се преминава към частните молитви: 2-ро прошение — за царстващия дом, 3-то прошение — за духовната власт и всички християни¹⁹, които следват и у Евтимий.²⁰

Аналогични елементи откриваме и в житието му за преп. Филотея. След последния разказ за чудото с началника на войниците, които съ многож чьстїж и благоговѣніемъ отнесли тѣло прѣпѣдовныхъ въ славный градъ Трънѣвъ, писателят се спира на сцената *сретеніе* съ всѣмъ народомъ, съ свѣщани и кадила и муръ благоговѣнными (ЖпрФ, 97). Описанието на патриарха, който чьстнѣ облобыза чьстїе прѣпѣдовныхъ мѹщи..., се прелива в обръщение на автора към преподобната – въ съкръшени сръдца такъвова върадѣванны изрече глаголы...; приветстването на нейното „идване“ се свързва от писателя и с пребиванието заедно с присъстващите на празника и поучението на преп. Филотея към тях: не посѣтити тѣчїж, нж и съ нами присно прѣбывати и наоучати ненаказанныхъ твоимъ божьствьнымъ послѣдовати пжтїемъ и твоимъ чистотѣ богодарованной ревновати (ЖпрФ, 97). В това може да се види отново литийното обръщение към светеца за съ-присъствие на службата. Това е и излизане от наративното, обективно повествование и включване на слушателите в *ни*-обръщението към преподобната, локализирано в конкретното минало на повествованието и едновременно в настоящето на слушателите на житието, които се превръщат и в участници в действието. Това преливане на „художественото“ време в настоящето на литургичното действие е, както виждаме, повтарящ се Евтимиев похват. Следващата похвала за преподобна Филотея и представянето на нейното подвизание, с което е заслужила да влезе с мъдрите деви в небесния чертог (ЖпФ, 99), става пример за подражание от инокините. Така Житието добива и елемент на поучение, какъвто впрочем носи литията от манастира „Студион“ с излизане в притвора на храма, за да се четат поученията, оставени от преп. Теодор Студит. Такова съприсъствие на различни богослужебни практики свободно се използва от Евтимий с художествено-дидактическа цел.

Как се отразява това в *Похвално словото за Филотея* на Йоасаф Бдински? Разгръщане или стесняване на функциите на литургичните елементи се наблюдава в по-късния текст?

Сам участник в пренасянето на мощите на преп. Филотея във Видин и свидетел на процесията, дошла да ги посрещне в града – целият църковен клир... заедно със священослужителите и левитите, облечени с бели и свещени одежди, с свещи и благоуханни кадила, още и целият монашески лик и простият народ от целия град и околността (ПслФ, 204), Йоасаф насища разказа си с псаломски цитати, но за разлика от Евтимий остава повече в наративно-свидетелския тон. Възхвалата се отделя композиционно с авторските думи за изнемогващия земен ум, видял изложени извършените от нея велики дела. Следва облажаването на града, който наследи свеосвещените... мощи, на цар Константин, който прибави и това... да се пренесат мощите... (204), и на всички, които приемат в града това богатство. И след оправдание за дръзновението да поднесе своята

песен Йоасаф започва възхвалата на светицата в шествието на небесната тържествуваща църква. В молитвата към Филотея за ходатайстване непосредствено пред Бога, с Когото тя беседва **направо лице с лице...** (205), остават неизменни елементите на прошение за застъпничество за града, за христоролюбивите царе, като завършек на **молебственото тържество** (206). Така просителната молитва следва донякъде своя утвърден в ектениите на християнското богослужение прототип.

Направеното сравнение между тематично съответните слова на Евтимий Търновски и Йоасаф Бдински не оставя съмнение, че литургическата практика се намесва много повече в художествената образност на Евтимиевото слово. Така литургистът служи на писателя, елементите на композицията *служба* се вливат като реминисценции в художествената тъкан на Евтимиевите словесни композиции.

Дали подобни наблюдения могат да се обобщят за функциите на литургическите елементите в похвалата и молитвата като част от житийния канон въобще – това е много по-сложен въпрос, но струва ми се и той има своето място.

БЕЛЕЖКИ

¹ Текстът на двете жития от Евтимий Търновски се цитира по изданието на **Kaluzniacki E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). With an introduction by Ivan Dujčev. VARIORUM REPRINTS. London 1971 (Reprint of the Vienna 1901 edition)**, като в скоби се посочва съкращението ПЖсвП (Пространно житие на св. Петка) или ЖпрФ (Житие на преп. Филотея) и страницата от изданието.

² Словото се цитира по изданието на **В. Сл. Киселков – Митрополит Йоасаф Бдинский и словото му за св. Филотея// Българска историческа библиотека, 1931, № 1, с. 169–206**, като в скоби се посочва съкращението ПслФ (Похвално слово за св. Филотея) и страницата от изданието.

³ **Драгова, Н. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за света Петка Търновска през XVI–XVIII век// Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1985, с. 85–101.**

⁴ Пак там, с. 91.

⁵ От грц. *λιτη* – 'молба, моление, молитва', свързано с глагола *λιταίνω* или *λιτανεύω* 'моля се настойчиво'. *Литията* има свой аналог още в римския култ и първоначално представлява молитва по време или под заплаха от обществени бедствия. От III в. наред с нея съществуват и моления с радостно-тържествен характер, представляващи процесия извън града, която в този тежък за християните век се ограничава с пренасяне останките на мъченици и се извършва нощем. През IV в. тези процесии получават широко разпространение под името *литания* и се превръщат в тържествено шествие при пренасяне на мощи или в памет на мъченици;

извършват се до местата на техните страдания или до църква, посветена на тях, а също и по повод и като памет за обществени бедствия. От друга страна, с термина *лития* се означава моление в денонощния богослужебен цикъл извън храма – а) с излизане при някои от дванадесетте празника и в светлата седмица преди литургия; б) на велика вечерня, съединявана с бдение; в) след празнична или възкресна утрения; за упокой след делнична вечерня и утрения – вж. Толковый типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. Составил профессор Киевской Духовной Академии Михаил Скабалланович. Вып. I. Киев, 1910, с. 392; Вып. II. Киев, 1913, с. 163–167.

⁶ Толковый типикон. Объяснительное изложение..., вып. II, с. 163–164.

⁷ Пак там, с. 164.

⁸ По ръкописи от XII в., отразяващи практиката на йерусалимската светогробска църква до 1010 г. (погрома на арабите) – вж. Толковый типикон. Объяснительное изложение..., вып. I, с. 394.

⁹ Тази практика е описана още от IV в. в *Пътешествието на Етерия* (“Itinerarium Etheriae”) – поклонницата, дълго време отъждествявана в литературата със Силвия Аквитанска.

¹⁰ Най-старият препис на устав от тази обител е от XII в., но има и косвени по-ранни свидетелства за относителния континуитет на тази практика от ранните векове.

¹¹ Вж. **Огицкий, Д.** Выход на литию (Из прошлого нашего богослужебного Устава)// *Журнал Московской Патриархии*, 1998, 8.

¹² В работата е използван текстът от ръкопис под №17 в Описа на библиотеката на Рилския манастир от Б. Райков, Хр. Кодов и Б. Христова; този ръкопис е публикуван от Ст. Кожухаров с разночетения по още 16 ръкописа – фрагментирани или относително пълни. Вж. **Кожухаров, Ст.** Проблеми на старобългарската поезия. С., 2004, с. 15–32.

¹³ **Кожухаров, Ст.** Търновска книжовна школа и развитието на химническата поезия в старата българска литература// Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 296; **Кожухаров, Ст.** Проблеми на..., с. 116.

¹⁴ **Кожухаров, Ст.** Търновска книжовна школа и..., с. 121.

¹⁵ Следващото 4-то прошение е за целия външен свят, 5-то – да бъде чута молитвата. Литийната ектения в своите прошения е по-обширна и от сугубата и по-пълна от великата ектения – вж. Толковый типикон. Объяснительное изложение..., вып. II, с. 169.

¹⁶ Това именно отличава литийната ектения от т.нар велика ектения в др. служби; последната съдържа само общо позоваване на такова ходатайство – вж. пак там.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Освен на вечерната лития, това прошение се произнася и на празнична утренья преди канона (пак там).

¹⁹ Пак там, с. 169—170.

²⁰ Паралелно тази тема развиват и някои елементи от службата – втората стихира от великата вечерня, славата на литията, кондака и икоса, предшествващи четенето на проложното житие след 6-та песен на каноните, както и някои от припелата на 50 псалом, изписани в края на службата – вж. **Кожухаров, Ст.** Търновска книжовна школа и..., с. 124—139.